

УДК (821.161.2:821.161.2)(092)

*Людмила Новаківська,
кандидат педагогічних наук,
доцент кафедри української літератури,
українознавства та методик їх навчання
Уманського державного педагогічного університету
імені Павла Тичини*

ВПЛИВ ІДЕЙ О.ПОТЕБНІ НА ВИКЛАДАННЯ ЛІТЕРАТУРИ В ДР. ПОЛ. ХІХ – НА ПОЧ. ХХ СТ.

У статті розглядаються ідеї О. Потебні, які вплинули на викладання словесності в др. пол. ХІХ – на поч. ХХ ст. Зазначається, що він започаткував створення психологічної школи у викладанні літератури, метою якої було дати педагогам-словесникам розуміння найголовнішого в літературній творчості – психологічних основ її художності, підходу до літературного твору як до вираження суб'єктивних авторських переживань, пробудження інтересу до проблеми читацького сприйняття, змусити приглядатися до поезики й образності як основи появи і формування історико-культурних ідей у художніх творах. Таким чином актуалізувалися головні питання літератури – її специфіка, суть, функції, природа впливу, завдання критики тощо.

***Ключові слова:** О. Потебня, словесність, викладання літератури, психологічна школа.*

В статье рассматриваются идеи А.Потебни, которые повлияли на преподавание словесности во втор. пол. ХІХ – в нач. ХХ века. Отмечается, что им была создана психологическая школа в преподавании литературы, целью которой было дать педагогам-словесникам понимание самого главного в литературном творчестве – психологических основ ее художественности, подхода до литературного произведения как до выражения субъективных авторских переживаний, пробуждение интереса к проблемам читательского восприятия, заставить присматриваться к поэтике и образности как основе появления и формирования историко-культурных идей в художественных произведениях. Таким образом актуализировались главные вопросы литературы – ее специфика, значение, функции, природа влияния, задание критики и др.

***Ключевые слова:** А. Потебня, словесность, преподавание литературы, психологическая школа.*

In the article O. Potebnia's ideas that influenced on the teaching of literature in second part of the 19th – at the beginning of the 20th century were lighted up. It was reported that he created psychological school in teaching of literature. It was formed with purpose to give teachers of language and literature an understanding of the most important in literary work – psychological foundations of its artistic, approach to literary work as to an

expression of the author's subjective experiences, awakening an interest for the reader's perception problems, make to look at the of poetics and imagery as the basis for appearance and formation of historical and cultural ideas in literary works. Thus the main issues of literature such as: specificity, essence, functions, nature of exposure, tasks of criticism and others were actualized.

Key words: *O. Potebnia, literature, teaching of literature, psychological school.*

Постановка проблеми. Друга половина XIX століття характеризується загальним підйомом теоретичного мислення загалом і розвитком літературознавчої науки зокрема. В цей історичний період руйнується синкретизм філологічних наук, який мав місце у першій половині XIX століття. Тепер, кожна галузь наукових знань розвивається самостійно, безумовно, відчуваючи вплив інших, але при цьому все-таки рухаючись у власному напрямі.

Методичні пошуки цього періоду також багато в чому були обумовлені появою і згодом боротьбою різних шкіл в літературознавстві, а також бурхливим розвитком експериментальних педагогіки і психології. Це дає поштовх до виникнення різних педагогічних течій у викладанні літератури, спрямованість яких визначалася завданнями освіти: 1) академічна (філологічна) (Ф. Буслаєв, О. Галахов, Л. Поліванов). На думку «академістів», метою навчання є розумовий розвиток учнів, вивчення основ науки про мову і літературу. 2) Виховна (В. Водовозов, В. Стоюнін, В. Острогорський). Мета – морально-естетичне виховання дітей. 3) Культурно-історична (О. Веселовський). Мета – вивчення словесності на історичній основі. 4) Психологічна (О. Потебня). Мета – увага до психологічного розвитку учнів.

Широкого застосування отримують ідеї психологічної школи, висунуті в працях О. Потебні. Увага до внутрішніх, психологічних аспектів художньої творчості, підхід до літературного твору як до вираження суб'єктивних авторських переживань, інтерес до проблеми читацького сприйняття характеризують чимало методичних робіт і підручників того часу, серед яких «Теорія прози і поезії» Д. Овсяніко-Куликовського, «Теорія словесності і хрестоматія» і «Додатковий курс теорії словесності» О. Шалигіна тощо.

У цьому дослідженні ми поставили перед собою завдання розглянути вплив ідей О. Потебні на викладання літератури.

Олександр Опанасович Потебня – видатний вітчизняний філолог, який мав широкий спектр інтересів у галузі теоретичного мовознавства, слов'янської діалектології, порівняно-історичної граматики, теорії словесності, поезики, етнографії, психології. Свого часу він розробив такі концептуальні гіпотези, які до цього часу істотно впливають на розвиток світової філологічної думки, допомагають розв'язанню її актуальних проблем. Як справедливо відзначає в своєму нарисі В. Ю. Франчук, цей славнозвісний вчений за свій порівняно короткий вік (1836–1891) «створив такий науковий доробок, що вже кілька поколінь дослідників не можуть опрацювати й підготувати до друку навіть того, що міститься в архівах» [6, с. 30–31].

До наукового доробку вченого зверталися О. Білецький

Л. Булаховський, В. Виноградов, М. Дмитренко, М. Жовтобрюх, Н. Зайченко, М. Мацейків, О. Пресняков, І. Фізер, В. Франчук, Ю. Шевельов та інші, які досліджували мовознавчі, етнологічні, культурологічні, філософсько-педагогічні погляди О. Потебні. Вплив ідей вченого на викладання літератури розглядався опосередковано.

О. Потебня здобув вищу освіту в Харківському університеті, де спочатку навчався на юридичному, а з другого курсу – на історико-філологічному факультеті. Після закінчення університету працював викладачем російської словесності в 1-й Харківській гімназії. А вже через рік О. Потебня починає викладати деякі курси російської словесності та історії літератури слов'янських народів в Харківському університеті. Енциклопедичні філологічні знання, майстерне володіння методичними прийомами дозволили О. Потебні швидко завоювати авторитет серед колег та студентів. Його лекції вирізнялися науковістю, цікавим матеріалом, послідовністю, поєднанням наукової термінології й живої мови. Вчений вважав, що саме наукова творчість є вирішальним фактором формування професіонала, інтелектуально і духовно багатой особистості.

Ідеї О. Потебні справили серйозний вплив на укладання програм, підручників, на сам процес викладання словесності в середній та вищій школі у ХІХ столітті. У 1862 році він друкує серію теоретико-літературних статей в «Журнале Министерства народного просвещения». Незабаром вони з'явилися окремою книжкою під назвою «Думка й мова».

Учений не вважав літературознавство основним предметом своєї інтелектуальної творчості, а зосереджував наукові зусилля переважно в галузі лінгвістики. З його публікацій лише три присвячено питанням літературної теорії. Одну з них («Думка і мова», 1862) він ще в молодості написав безпосередньо сам, викладаючи на той час у Харківському університеті. Дві інші становлять нотатки до лекцій, які вже по смерті Потебні були зібрані, опрацьовані й опубліковані його учнями («Із лекцій з теорії словесності. Байка. Прислів'я. Приказка» (1894) та «Із записок з теорії словесності» (1905)). «Всі три праці є швидше конспектами, де вільно поєднано думки й цитати з Вільгельма Гумбольдта, Геймана Штейнталя, Германа Лотце і Моріца Лацаруса, а не систематизованими дослідженнями», – вважає І. Фізер [5, с. 13].

Літературні твори завжди цікавили О. Потебню і ставали предметом його наукових студій. У 1914 р. було видано працю про творчість двох найбільших російських письменників другої половини ХІХ ст. – Л. Толстого і Ф. Достоевського. Блискуче поєднання етимологічного, фольклористичного й історичного підходів демонструє його коментар до «Слова о полку Ігоревім» (1878). О.Потебня започаткував переклад «Одісеї» Гомера українською мовою, активно досліджував народну творчість.

О. Білецький у статті «Потебня і наука історії літератури в Росії» (1922) стверджував виняткову роль ідей Потебні в тому бурхливому піднесенні літературознавчих сил, яким відзначалось перше двадцятиліття

XX століття: «...У нього універсальний розум: насправді він один із провісників майбутньої науки, що синтезує людські знання – тієї «організаційної науки», про яку напружено думають у наші дні, але вибудовування якої належить ще майбутньому» [1, с. 40].

Книга «Із лекцій з теорії словесності» – це лекційний курс, центром уваги якого стала байка, її поетика, перш за все, її алегоричний і повчальний характер, виникнення, а також зв'язок жанру байки з прислів'ям і приказкою. Також порушується ще одна важлива проблема теорії літератури – багатозначність образу і його природа. Аналіз цієї проблеми О. Потебня робить на матеріалі творчості Й. В. Гете, І. Тургенєва, М. Лермонтова, Ф. Тютчева, О. Пушкіна.

У книзі «Із записок з теорії словесності» зібрані багаточисленні рукописи вченого, дослідження в галузі поезики: питання метафори, метонімії, синекдохи, гіперболи, а також праці з питань міфотворчості.

На жаль, О. Потебня проаналізував лише деякі жанри, про що І. Дзюба писав: «Найскладніша і найважча проблема для адептів, послідовників та інтерпретаторів Потебні завжди полягала в тому, як застосувати його метод, апробований самим Потебнею переважно на порівняно простих видах літературної творчості (байка, прислів'я, притча, почасти міф), до складних і «вищих». Справді, Потебня не встиг (чи не зміг?) вивершити свою систему, поширивши психолінгвістичний метод на «вищі» літературні форми» [2, с. 10].

О. Потебня своїми роботами навірнув педагогів-словесників до розуміння найголовнішого в літературній творчості – психологічних основ її художності, змушував приглядатися до поезики й образності як основи народження і формування історико-культурних ідей у творах. Цим самим актуалізувалися головні питання літератури – її специфіка, суть, функції, природа впливу, завдання критики тощо.

Основоположними у викладанні літератури стали висновки О. Потебні про те, що художній твір відображає внутрішній світ митця, який творить спершу для себе, а потім для читача. Художній образ, на думку вченого, є засобом вираження внутрішнього світу митця. Образ – багатозначний, не має постійного змісту, є символом, у який читач вклав свій суб'єктивний зміст.

Сприйняття художнього твору О. Потебня вважав продовженням процесу творчості, особливості якого залежать від досвіду, рівня і своєрідності культури, психічних якостей, поглядів і смаків реципієнта. Він вважав читача співтворцем автора, наголошував на нетотожності задуму автора і рецепції художнього твору. На переконання О. Потебні, зміст твору розвивається не в письменникові, а в слухачеві, який краще розуміє за того, хто говорить, що приховано за словом, і читач може краще поета зрозуміти його твір. «Слухач може, – писав О. Потебня, — значно краще мовця зрозуміти, що приховано за словом, і читач може краще самого поета осягнути ідею його твору. Суть, сила такого твору не в тому, що розумів під ним автор, а в тому, як він діє на читача або глядача, отже, в невичерпно можливому його змісті... Оповідання живуть цілими

століттями не заради свого буквального змісту, а заради того, який у них може бути вкладений» [4, с. 30].

Згідно з концепцією О. Потебні, слово є окремим образом і окремим твором. Воно включає три елементи: зовнішню форму (звук), внутрішню форму (образ) і зміст (значення). Внутрішня форма вказує на одну ознаку предмета, є символом, за яким домислюємо значення слова, уявляємо предмет, що має різні ознаки.

Вивчаючи процеси змін значень слова внаслідок метафоризації, метонімізації, вчений приходиться до дуже важливого висновку для теорії літератури: слово і художній твір дуже подібні один до одного. Потрапляючи в певний контекст, будь-яке слово може набувати художнього значення. З іншого боку, цілісний художній твір так само, як і окреме слово може мати цілком конкретне значення. Іншими словами, межа між художнім і нехудожнім висловлюванням не дана раз і назавжди, а задається кожен раз відповідно до конкретних умов.

В кінці XIX – на початку XX ст. в навчальних посібниках зі словесності застосовувалися ідеї О. Потебні і були схвально сприйняті педагогічною громадськістю Росії й України. У літературознавстві окремі ідеї Потебні розвивали – в різних напрямках і з різним успіхом – Д. Овсяннико-Куликовський, А. Горифельд; учнями Потебні були також професори Б. Ляпунов, В. Харцієв, О. Ветухов, А. Будилович та ін.

Отже, для сучасної теорії і практики літературної освіти плідними і перспективними є ідеї О. Потебні про читання як творчість, сприйняття художнього твору як «повторення» творчості письменника, про літературний твір, як вираз суб'єктивних авторських переживань, а також про естетичний принцип вивчення літератури, який послідовно відстоювали прихильники потебнянської школи.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Белецкий А. Потебня и наука истории литературы в России / А.Белецкий // Бюлетень Редакційного комітету для видання творів Потебні. – Х., 1922. – Ч. 1. – с. 38–47.
2. Дзюба І. Потебнянська зоря Івана Фізера [Передмова] / Іван Дзюба // Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / Іван Фізер – К. : АТ «Обереги», 1996. – 192 с.
3. Потебня А.А. Лекции по теории словесности /А.Потебня // Зеленая лампа. –1996. – № 1. – С. 47–48.
4. Потебня О. Думка й мова (фрагменти) / Олександр Потебня // Слово. Знак. Дискурс: Антологія світової літературно-критичної думки XX ст. / За ред. М. Зубрицької. – Львів : Літопис, 1996. – с. 23–39.
5. Фізер І. Психолінгвістична теорія літератури Олександра Потебні: Метакритичне дослідження / І. Фізер / Передм. І. Дзюби. – К. : АТ «Обереги», 1996. – 192 с.
6. Франчук В. Ю. Олександр Опанасович Потебня: Сторінки життя і наукової діяльності / В. Ю. Франчук. – К. : Видав. дім Д. Бураго, 2012. – 376 с.